

XX ASR BOSHLARIDA TURKIY XALQLAR ALIFBO ISLOHOTLARI VA O‘ZGARISHLARI TARIXI

Tojiyeva Muxlisa Samidin qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

stajyor-o‘qituvchisi

E-mail: tojiyevamuxlisa65@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XX asr boshlarida turkiy xalqlar hayotida muhim o‘rin tutgan alifbo islohotlari jarayoni tarixiy, ijtimoiy hamda madaniy omillar asosida tahlil qilinadi. Unda arab yozuviga asoslangan an‘anaviy imlodan voz kechish, yangi yozuv tizimlarini joriy etish zarurati, lotin va keyinchalik kirill alifbolariga o‘tish jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, jadidchilik harakati vakillarining alifbo islohoti borasidagi qarashlari, islohotlarning turkiy xalqlarning savodxonligi, milliy ong va madaniy taraqqiyotiga ta‘siri ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi. Maqolada alifbo-imlo o‘zgarishlarining umumturkiy xususiyatlari hamda ayrim hududlarga xos jihatlari qiyosiy tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *turkiy xalqlar, alifbo, yozuv, arab yozuvi, krill yozuvi, lotin yozuvi, qurultoy.*

Annotation: *This article analyzes the process of alphabet and spelling reforms, which played an important role in the lives of Turkic peoples at the beginning of the 20th century, based on historical, social, and cultural factors. It highlights the processes of abandoning traditional orthography based on the Arabic script, the need to introduce new writing systems, and the transition to the Latin and later Cyrillic alphabets. The views of representatives of the Jadid movement on alphabet reform and the impact of the reforms on the literacy, national consciousness, and cultural development of the Turkic peoples will also be examined on a scientific basis. The article provides a comparative analysis of the general characteristics of alphabetic and orthography changes and their specific aspects for certain regions.*

Keywords: *Turkskie narody, alphabet, writing, Arabic writing, Cyrillic, Latin writing, Congress.*

Аннотация: *В данной статье анализируется процесс алфавитных и орфографических реформ, сыгравших важную роль в жизни тюркских народов в начале XX века, с учетом исторических, социальных и культурных факторов. В нем освещаются процессы отказа от традиционной орфографии, основанной на арабском письме, необходимость внедрения новых систем письма и переход к латинскому, а затем и кириллическому алфавитам. В рамках исследования также будут рассмотрены взгляды представителей движения Джадидов на реформу алфавита и влияние этих реформ на грамотность, национальное самосознание и культурное развитие тюркских народов. В статье представлен сравнительный анализ общих характеристик алфавитных и орфографических изменений, а также их специфических аспектов для отдельных регионов.*

Ключевые слова: *Тюркские народы, алфавит, письменность, арабская письменность, кириллица, латинская письменность, конгресс.*

XX asr boshlarida turkiy xalqlar tarixiy taraqqiyotida muhim burilish davri boshlandi. Bu davrda siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarning jadallashuvi natijasida milliy o'zlikni anglash, ma'rifat va zamonaviy bilimlarga intilish kuchaydi. Ayniqsa, yozuv va imlo masalasi turkiy xalqlarning umumiy madaniy merosi hamda ma'naviy taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq bo'lgan muhim muammo sifatida kun tartibiga chiqdi. Asrlar davomida turkiy xalqlar tomonidan qo'llanib kelingan arab yozuviga asoslangan alifbo turkiy tillarning fonetik xususiyatlarini to'liq ifoda eta olmasligi, savod o'rganishdagi murakkabliklar tufayli isloh etilishi zarur bo'lgan tizim sifatida baholandi. Shu kontekstda olimlar yozuvchi va tilshunoslarning fikricha, XX asr boshlarida turkiy xalqlar arab yozuvidan lotin alifbosiga o'tish harakatini boshlagan edi, va Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida yangi alifbo bo'yicha hamkorlik masalasi muhokama qilingan hamda lotin yozuviga o'tish qaror qabul qilingan. Mazkur davrda turkiy xalqlar orasida faoliyat yuritgan ma'rifatparvar ziyolilar va jadidlar alifbo-imlo masalasini xalqni savodli qilish, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishning muhim sharti deb bildilar. Ular umumturkiy birlik g'oyasiga tayangan holda yozuvni soddalashtirish, imlo qoidalarini yagona me'yor asosida shakllantirish hamda yangi alifbolarni joriy etish masalalarini ilgari surdilar. Natijada XX asrning birinchi choragida turkiy xalqlar orasida lotin alifbosiga o'tish jarayoni boshlangan bo'lsa, keyingi yillarda siyosiy sharoit ta'sirida kirill yozuviga o'tilishi bilan bu jarayon yangi bosqichga ko'tarildi. Shu jihatdan XX asr boshlarida turkiy xalqlar alifbo va imlo tizimida yuz bergan islohotlar faqat tilshunoslik doirasidagi o'zgarish bo'lib qolmay, balki umumturkiy madaniy makon, milliy ong va tarixiy xotiraning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

O'rta Osiyoning tub aholisi bo'lgan turkiy xalqlarning eng qadimgi yozuvi haqida hali yetarli ma'lumot yo'q. Turkiy xalqlar tarix davomida o'zgaruvchan hayot kechirgan. Ular joylarni o'zgartirdilar, dinlarini o'zgartirdilar va yozuvlarini o'zgartirdilar. Ular o'nga yaqin turli alifbodan foydalanganlar. Turkiy xalqlarning eng qadimiy yozuvi masalasi haligacha tilshunoslar o'rtasida bahs-munozaraga boy mavzu bo'lib qolmoqda. Bizgacha yetib kelgan va tilshunos olimlar tomonidan qabul qilingan eng qadimgi turkiy yozma hujjatlari ikkinchi Ko'kturklar sulolasi VII va VIII asrga borib taqaladi. Ulardan eng qadimiysi Sharqiy Gobi mintaqasidagi Choyren yozuvi bo'lib, 688-692 yillarda yozilgan deb taxmin qilinadi. Bu sanalardan taxminan ellik yil o'tib, 732 va 733-yillarda mashhur O'rxun yodgorliklari qad rostlagan. Bundan tashqari, turkiy tillarning eng qadimgi namunalarini 19-asr o'rtalaridan boshlab Yenisey va Talas viloyatlarida qurilgan tosh yodgorliklar, qabr toshlari va boshqa yozuvlarda ham uchratamiz. Biz bu tilni ko'kturk, eng qadimgi turk yozuvini esa ko'kturk yozuvi deb ataymiz.

Turk dunyosidagi alifbo muhokamalarida burilish nuqtasi 1926-yil 26-fevraldan 5-martgacha Ozarbayjon Respublikasining poytaxti Bokuda bo'lib o'tgan Birinchi Turkologiya Qurultoyi bo'ldi. Yig'ilishda Ozarbayjon SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Samad og'a Agamaliog'lu raislik qildi va qurultoy Prezidiumiga quyidagi shaxslar saylandi. Samad og'a Agamaliog'li, Ozarbayjondan Ruhulla Oxundov, Habib Jabiyev, akademik Vasiliy Bartold, taniqli sharqshunos-tarixchi, akademik Sergey Oldenburg, Yevropa olimlari vakili professor F.F. Mensel, RSFSR Xalq ta'limi vazirligidan Nagovitsin, professor Bekir Chobanzoda,

professor Aleksandr Samoylovich, qozog‘istonlik Ahmad Baytursunov, yakutiyanidan Isidor Baraxov, Sharqshunoslik assotsiatsiyasidan Borozdin va Pavlovich, Tataristondan Galimjan Ibrohimov, Idelshkorto shahridan, Turkiyalik Mehmed Fuad Ko‘prulu, dog‘istonlik Jaloliddinaxmazov, o‘zbekistonlik Shokirjon Rahim, Turkmanistondan Tunstanov, Berdiyev, Qrimdan Usmon Nuri Akchokrakli, Shimoliy Kavkazdan Umar Aliyev va h.k. Bundan tashqari, Ozarbayjon va boshqa respublikalar delegatsiyasi nomidan Ali Bey Husaynzoda, Bang, Mustafo Guliyev, akademik Nikolay Marr, Anatoliy Lunacharskiy va Tomsen Kurultay Prezidiumining faxriy a‘zolari etib saylandi. Bu qurultoyda lotin alifbosiga o‘tish ishtirokchi turk qabilalari delegatlarining ko‘pchiligi tomonidan ma’qullandi. Ulardan biri Umar Aliyev quyidagi sakkiz moddada ko‘rsatilgan xususiyatlarga ega bo‘lgan barcha turk qabilalari tomonidan qabul qilinadigan umumiy lotin alifbosining muhimligini ta’kidladi:

1. Har bir fonema uchun bitta tamg‘a (harf) qo‘llanilishi kerak;
2. Ushbu tamg‘a (harf) lotin harflarida bo‘lishi kerak;
3. Ruscha harflardan foydalanmaslik kerak;
4. Mahalliy tilga yot bo‘lgan tovushlarga (ayniqsa, rus tiliga xos tovushlarga) alohida harf qo‘shilmasligi kerak;
5. Bir tovush uchun bir nechta harf ishlatilmasligi kerak (arab tilidagi kabi);
6. Yuqoridagi harf belgilaridan qochish kerak;
7. Tovush uchun qo‘sh harflardan qochish kerak: ou, ae, ch, sh kabi;
8. Yumshoq, past, uzun unlilar uchun maxsus belgilardan qochish kerak va h.k.

“Turklarning adabiy til va mushtarak adabiy til muammosi” nomi ostida o‘tkazilgan qurultoyning 14-sessiyasida davrning buyuk tilshunosi F. Ko‘prulu ma’ruzasida turkiylar uchun mushtarak alifbo va mushtarak adabiy til masalalari atroflicha muhokama qilindi. Kongressda alifbo masalasi, ehtimol, eng uzoq davom etgan muhokama mavzusi edi. Qurultoyda qatnashgan va munozaralarda yaqindan qatnashgan o‘zbek asli ozarbayjonlik turkolog Holid Said Xo‘jayev, buyuk tilshunos Bekir Cho‘banzoda kabi yetakchi olimlar turk jamoalarining lotin alifbosiga o‘tishini istar ekan, delegatlarning bir qismi, ayniqsa Galimjon Sheref va Tataristondan kelgan boshqa delegatlar arab alifbosini davom ettirish tarafdori edi. N.F.Yakovlev va L.I.Jirkov kabi delegatlar rus/kirill alifbosini qabul qilishni taklif qilgan bo‘lsalar, Qozog‘iston delegati Kasim Timistanov o‘zi tayyorlagan yangi va boshqacha alifboni qabul qilishni xohladi.

1926 yil Boku qurultoyida Umar Aliyev tomonidan bildirilgan bu qoidalar 92 yil o‘tib, bugun ham o‘z kuchini saqlab qoldi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, XX asr boshlaridan to bugungi kungacha turk dunyosining eng katta muammolaridan biri bo‘lgan mushtarak alifbo va imlo masalalari yuzasidan amalga oshirilgan ishlardan quyidagilarni sanab o‘tish mumkin:

- Avvalo, lotin alifbosidan tez-tez foydalanmaydigan yoki uni kirill alifbosi bilan bir vaqtda ishlatadigan davlatlar (O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Turkmaniston) albatta lotin alifbosiga o‘tganligi;

- Eng muhim ishlardan biri, eng qisqa vaqt ichida barcha turk davlatlarida umumiy alifbo va imlo ustida ish olib borilganligi;

- Yaratiladigan umumiy lotin alifbosida turk lahjalaridagi umumiy tovushlar uchun umumiy harflardan foydalanilganligi. Bu omil alifboni iloji boricha amaliy va oson bo‘lishi uchun imkon yaratib berdi;

- Yaratilgan mushtarak alifbo va imloni barcha turk jamoalariga o‘rgatish va bu alifbodan foydalanish kabi muhim vazifalar qo‘yilganligi. Turk dunyosi mushtarak adabiyotining xalq og‘zaki ijodi asarlari bo‘lgan dostonlar, ertaklar, maqollar, matallarni har bir respublikada alohida nashr etilishi kerak deb hisoblandi. Bu adabiy asarlar butun turk olamining umumiy mahsuli ekanligi ta’kidlanganligi;

- Bu alifbo va imlodagi barcha turk jamoalari uchun barcha zarur belgilar belgilanishi kerak ekanligi singdirilganligi;

- Turk respublikalaridagi til institutlari va til institutlari ko‘magida umumiy alifbo bo‘yicha tadqiqotlar olib borish uchun xalqaro ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etilganligi. Bu institutda turk dunyosining mushtarak muloqot tili yaratilganligi;

- Umumiy alifbo, umumiy imlo, umumiy lug‘at, umumiy atamalarni o‘rganish vazifalari ustuvorlik sifatida amalga oshirilganligi;

- Kelajakda yaratiladigan umumiy alifbo, umumiy imlo va umumiy muloqot tilidan (umumiy turkiy) siyosiy doiralarda keng foydalanish zarurligini inobatga olib, turkiy respublikalar hukumatlari darajasida masalani ko‘tarish ta’minlanganligi;

- Jamiyatlar o‘rtasida mushtarak alifbo yaratish uchun har yili bir turk respublikasida doimiy til kongresslari va simpoziumlari o‘tkazilganligi. Qurultoylarda umumiy alifbo yaratish shartlari har tomonlama muhokama qilinganligi, voqealar rivoji kuzatilganligi, alifbo va imlo bilan bog‘liq muammolar hal etilganligi. Ushbu kongresslarda vaqt o‘tishi bilan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan vaziyatlar uchun umumiy echimlar davlatga tegishli tashkilotlarga taklif sifatida yuborilganligi va har bir mamlakatda kuchga kiritilganligi.

Yuqorida tilga olingan takliflarning deyarli barchasining yechimi alifbo va imloga bog‘liq. Bugungi kunda turk dunyosi til birligining asosiy kaliti alifbo va imlodir. Agar alifbo va imlodagi birlikka erishib bo‘lmasa, umumiy so‘zlashuv (muloqot) tilining paydo bo‘lishi kechiktiriladi. Bu tadqiqotlar bilan alifbo birligi va lug‘at ta’sirida umumiy muloqot tilini yaratishga erishiladi va umumiy muloqot tilining asosini tashkil etadi.

References:

1. Anday, Melih Cevdit (1978), “Türk abecesi”, Cumhuriyet Gazetesi, Tarih: 18.08.1978 (8 Ağustos 1978). -B.278-279.
2. Ercilasun, Ahmet Bican (1992). “İsmail Gaspiralı’nın Fikirleri” Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Ankara: “Akçağ Yayınları”.
3. Birinchi Turkologik qurultoy: ko‘rinadigan va ko‘rinmas tomonlar. Ilmiy sessiya materiallari (2016 yil 10 iyun). Boku: Fan va ta’lim nashriyoti, 2016 yil" (PDF). Arxivlangan 22.09.2018 (PDF). Foydalanish sanasi: 23.08.2023.
4. Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик меъроси. Филол.фан. номз. ... дисс. -Т., 1993.

5. Ашурали Зоҳирӣ. Туркология қурултойи атрофида //Фарғона газетаси. - 1926. -№ 374.
6. Иштирокиюн, 1919 йил, 19 июнь; 1920 йил, 26 сентябрь.
7. <https://www.turkyurdu.com.tr/arsiv/yazar-yazi>.
8. <https://evrimagaci.org/turklerin-tarih-boyunca-kullandigi-alfabeler>